

Коротич К. В.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВОЛЯ, СВОБОДА ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У РАДЯНСЬКІЙ НОВОМОВІ

Анотація. У статті виявлено зміни, що відбулися зі словами та словосполученнями, які описують поняття незалежності, свободи, волі й визволення в ідеологізованих текстах радянської преси 1922–1945 рр., схарактеризовано синтагматичний і функційний аспекти їхнього побутування. З'ясовано, що лексеми зі значенням свободи та незалежності в енкратичній радянській пресі виконували функції позитивних і негативних аксіологічних маркерів, які описували означені цінності крізь призму радянської ідеології.

Виявлено, що слово *свобода* змінювало частотність використання в текстах української преси: з огляду на тоталітарний лад держави у 1920-х рр. було рідковживаним, а в 1930-х рр. майже не функціонувало, натомість під час німецько-радянської війни було актуалізоване для протиставлення СРСР гітлерівській Німеччині. Слова *незалежність* і *незалежний* мали аналогічну частотність уживання. У 1920–1930-х рр. для дискредитації визвольної боротьби ці лексеми в енкратичній пресі сполучали зі словами із семантикою сумніву *нібито, начебто, буцімто, так званий*, часто позначеними конотаціями іронічності та зневажливості, щоб змінити значення аналізованих слів у контексті на протилежне. У 1920–1940-х рр. слова *незалежність* і *незалежний*, коли називали явища радянської дійсності, звужували значення і сполучуваність переважно до економічної тематики. Натомість лексеми *воля, вільний* широко функціонували в текстах радянської преси як маркери ідеологічного характеру.

Під впливом політичних чинників відбулося звуження та надрозширення вживання аналізованих лексем, для чого змінилася і їхня сполучуваність. Семантичні трансформації та функціонування слів *воля, свобода, незалежність* і їхніх похідних відображають мовлення влади, яка, вербально акцентуючи певні явища, модифікуючи їх чи взагалі усуваючи з фокуса уваги аудиторії, у свій спосіб концептуалізувала навколишній світ.

Ключові слова: українська преса, новомова, енкратичний дискурс, ідеологізація, семантика, оцінка, сполучуваність.

Постановка проблеми. В умовах сучасних інформаційних воєн надзвичайно важливими є студії, присвячені осмисленню побудови лінгвальної картини світу та штучним способам внесення в неї змін, що впливають на свідомість мовців, методам виявлення таких деформацій і віднайдення ефективних механізмів протистояння супротивнику. Інновації звичайно легше виявити, якщо докладно описано мовну картину світу раніших часів, тому потрібним є і ретроспективний погляд на проблему, що дозволить визначити зміни, які відбувалися в мовній картині світу, систематизувати їх, простежити еволюцію засобів маніпулювання й виробити систему їхнього розпізнавання та протистояння їм.

До важливих цінностей української нації належать свобода / воля та незалежність, тому у разі зміни ідеології ними маніпулюють насамперед. Через це доцільно розглянути, як слова, що описують ці важливі світоглядні орієнтири, функціонують в українській мовній картині світу та яких змін зазнавали з ідеологічною метою в попередні періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні дослідники вивчали лексеми зі значенням волі / свободи у стилістичному (В. Кононенко, О. Масло, О. Черемська), етнокультурному (В. Жайворонок, П. Редін, О. Яцкевич), зіставному (Т. Ардашева, Л. Беляєва, А. Вежбицька, К. Головенко, В. Михайленко, О. Семенова, А. Солохіна, О. Теутул), когнітивному (Т. Ардашева, Т. Беценко, Л. Беляєва, В. Кононенко, О. Кошелєв, О. Семенова, А. Солохіна, Ю. Янченко, О. Яцкевич), метамовному (Р. Трифонов) та інших аспектах. Матеріалом для дослідження українських лінгвістів стали словникові дефініції (В. Кононенко), тексти Біблії (С. Петренко), народні думи (Т. Беценко), фразеологізми й афоризми (О. Яцкевич), мова творів українських письменників XIX – XXI ст. (О. Масло, О. Черемська, О. Яцкевич), публіцистика Лесі Українки й І. Франка (О. Муромцева), сучасна есеїстика (Р. Трифонов), політичні промови (Н. Деренчук), результати асоціативних експериментів (С. Мартінек, А. Плечко, О. Прищепка, О. Свисюк, А. Солохіна). На матеріалі ж української преси маємо лише одну згадку про функціонування слова *воля* у складі суспільно-політичних термінів наприкінці XIX – на початку XX ст. у газетних статтях [1, с. 118]. Лексеми *незалежний, незалежність* стають об'єктом аналізу вітчизняних дослідників української мови: зокрема, І. Брага зазначає, що слово *незалежний* із позитивною оцінкою журналісти використовують для номінації нашої держави в 1991–2000-х рр. [2, с. 10], а О. Прищепка, А. Плечко, О. Свисюк, вивчаючи «особливості вербалізації концепту УКРАЇНА сучасною українською молоддю та його місце в мовній картині світу молодих українців» [3, с. 109], за допомогою асоціативного експерименту з'ясували, що одним із субконцептів концепту УКРАЇНА є НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, який належить до його близькоядерної зони [3, с. 112]. Отже, як показав стислий аналіз попередніх наукових досліджень, ключові для української мовної картини світу ціннісні лексеми *воля, свобода, незалежність* ще не вивчено в аспекті конструювання мови владою для внесення змін у свідомість людей і досягнення ідеологічних цілей. Яскравим зразком таких ідеологічних директивних змін стала українська новомова / дубль-новомова, яка накладала народу ідеологізовану лінгвальну картину світу й функціонувала передусім у пресі, що в СРСР була «універсальним інструментом побудови нового соціального ладу» [4, с. 91], виконуючи насамперед функцію впливу.

Мета статті. Дискурс української тоталітарної преси був повністю енкратичним, він відображав мовлення влади, котра, маніпулюючи інформацією й лінгвальними засобами її передавання, формувала ідеологізовану картину світу, у т. ч. і мовну. Тому мета цієї розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати, які семантичні трансформації відбулися зі словами та висловами, що описували поняття незалежності, свободи, волі й визволення в ідеологізованих текстах радянської преси 1922–1945 рр., схарактеризувати синтагматичний і функційний аспекти побутування таких одиниць.

Виклад основного матеріалу. В. Кононенко в роботі «Концепти українського дискурсу» підкреслює, що воля є провідною рисою національного характеру українців, утіленням національного ідеалу [5, с. 32], і наводить приклади на підтвердження цього. Нерозривно пов'язані з волею і свобода та незалежність. Відповідно, якщо воля, свобода та незалежність є важливими цінностями українського народу, то їх мали б широко згадувати у вітчизняній пресі. Проте, як ми виявили в ході аналізу української радянської періодики, одиниці *воля*, *свобода*, *незалежність* і спільнокореневі слова мали характерні особливості вживання, частотності використання та сполучуваності з іншими лексемами, що було зумовлено особливостями тогочасної ідеології та політичного курсу.

Так, у 1920-х рр. слово *свобода* було малочастотним у текстах енкратично спрямованої преси та використовувалося з полярною оцінкою: позитивною – для характеристики радянської політики (*Тільки радянська влада – влада робітників і селян веде на широкий шлях свободи усі національностей!* [Комунарка України. 1924. № 3. С. 26]) і негативною – для максимально пейоративного зображення життя за кордоном (*Мусоліні знищив останні залишки демократичних «свобод» і зігнав італійців до виборних урн виключно для того, щоб відповісти на питання «чи задоволені ви з фашистського режиму?»*) [Безвірник. 1929. № 19. С. 36]). Як бачимо, у цьому контексті вислів *демократичні свободи*, що називає визначену законом можливість участі громадян у суспільно-політичному житті країни, сукупність усіх політичних прав громадян [6, с. 98], ужито іронічно, на графічному рівні маркером чого стали лапки. Або в наступному прикладі, який містить чергову ідеологічну інтерпретацію цієї цінності, свободу фактично перетворено на її протилежність: *всі ці грабунки провадилися в ім'я свободи для поодиноких народів <...> їх санкціонувала рада грабіжників, так звана «Ліга націй»* [Західна Україна. 1927. № 1. С. 254].

У 1930-х рр. слово *свобода* та його похідні в текстах преси майже не вживаються, що й не дивує в період посилення тоталітаризму. Частотними є згадки про визволення українців від утисків попереднього ладу, про що ми скажемо нижче, але немає свободи вибору особистості, оскільки свобода асоціюється в радянській новомові лише з комуністичним ладом: *Український народ з ненавистю ставить до буржуазних націоналістів... На них робили ставку польські, німецькі фашисти. З допомогою цих ворогів українського народу фашисти хотіли закабалити квітучу Радянську Україну. Не вишло і не вийде во-віки! Всякого, хто посягне на землю **свободолюбивого українського народу**, жде доля підлих буржуазних націона-*

лістів, прокляття народу і знищення. [Молодий Більшовик. 1939. № 7. С. 118].

Натомість у часи німецько-радянської війни лексема *свобода* значно збільшує частотність уживання, неодноразово з'являючись у дискурсі радянської преси й позначаючи характеристику Радянського Союзу, на відміну від нацистської Німеччини: *В суворі дні Вітчизняної війни мільони радянських матерів віддали своїх синів, на захист свободи, честі і незалежності Батьківщини* [Агітатор. 1944. № 6. С. 38]; *Український народ, переживши страшний час окупації, ще більше відчув ціну своєї свободи* [Агітатор. 1944. № 6. С. 19]. Як бачимо, звільнення від окупаційного режиму й повернення соціалістичного ладу проінтерпретовано в радянській мовній картині світу як повернення до свободи, незважаючи на тоталітаризм. Крім того, у періодиці 1944–1945 рр. свободу повертають собі й інші нації за допомогою збройних сил або СРСР, або його союзників, котрі виконують функцію визволення в ідеологізованій картині світу, відображеній в українській енкратичній пресі: *Тільки таким шляхом (за підтримки збройних сил союзників – К. К.) народи підвасальних Гітлерові країн можуть завоювати собі право на свободу* [Агітатор. 1944. № 6. С. 6]. Натомість функцію позбавлення свободи в радянській тогочасній періодиці виконує нацистська Німеччина, що вербалізовано складеними негативнооцінними номенами з компонентом *свобода*: *Хазяйнування гітлерівців в Європі наочно показало, що фашисти є душителями свободи і незалежності народів* [Агітатор. 1944. № 6. С. 6].

Тепер проспостережимо за функціонуванням лексем *незалежність* і *незалежний*. У 1920–1940-х рр. ці лексеми, коли вживалися на позначення явищ радянської дійсності, звучували своє значення й коло сполучуваності майже до суто економічної тематики: *Організувати маси на боротьбу за економічну незалежність СРСР* [Агітатор для міста. 1932. № 10. С. 1]; *Радянська влада стала політичною основою створення соціалістичної економіки, без якої немислима економічна незалежність і висока обороноздатність СРСР* [Агітатор. 1944. № 6. С. 12].

У 1920–1940-х рр. творці радянського дискурсу, дискредитуючи визвольну боротьбу, сполучають лексеми *незалежний* і *незалежність*, інколи додатково беручи їх у лапки, зі словами із семантикою сумніву *нібито*, *начебто*, *буцімто*, так званій, часто позначеними конотаціями іронічності та зневажливості, щоб змінити значення аналізованих слів у контексті на протилежне: *Петлюрівська буржуазія Західної України мобілізує свої сили, щоб служити німецькому імперіалізму – організаторові інтервенції проти Радянського Союзу. Знову знімає старий, наскрізь фальшивий, багато разів заплываний, брудний прапор Петлюри, так званої «незалежної України»* [Радянський Активіст. 1934. № 1. С. 2 обкл.]; *Українсько-німецькі націоналісти багато базикають про так звану незалежну Україну. Постає питання, про яку незалежну Україну йде мова? Якщо розшифрувати це їхнє твердження, то на ділі виявляється, що українсько-німецькі націоналісти хочуть віддати Україну німецьким імперіалістам, хочуть віддати український народ в німецьке рабство* [Агітатор. 1944. № 9. С. 20].

Проте в 1941–1945 рр. лексема *незалежність* часто у сполученні зі словом *суверенність* починає функціонувати і без негативної оцінки в політичному значенні самостійності в міжнародних відносинах та у внутрішніх справах на позначення характеристик країн, які було визволено з німецької окупації:

¹ Назви джерел, цитати та приклади наводимо відповідно до правопису оригіналу.

Радянський Союз був першою державою, яка визнала права Чехословаччини на **незалежність і суверенність** в *домюнхенських кордонах* (вересень 1938 р., коли Німеччина захопила частину Чехословаччини – К. К.) [Агітатор. 1944. № 6. С. 57]. Очевидно, це робилося для зміни й зміцнення іміджу Радянського Союзу як країни-визволителя, адже, наприклад, у радянській пресі 1939–1940 рр. захоплення європейських країн німецькими арміями було схарактеризовано нейтрально або навіть стримано позитивно.

Протягом усього аналізованого періоду лексема **незалежність** у радянській пресі функціонує з парадоксальними трансформаціями в семантиці, цілком у річищі тенденцій зміни української мовної картини світу через формування української дубль-новомови. Згідно з академічним «Словником української мови» **незалежність** – це абстрактний іменник до **незалежний** [7, с. 308], а **незалежний**, у свою чергу, має такі тлумачення: 1) «який не залежить від кого-, чого-небудь, не підкоряється комусь, чомусь»; 2) «самостійний у міжнародних відносинах та у внутрішніх справах; суверенний» [7, с. 308]. Наведене значення викривлюється в дубль-новомові з точністю до навпаки, оскільки радянські ідеологи розуміли незалежність для України як існування в складі Російської чи радянської імперії й подальшу асиміляцію, розчинення в ній: *Агенти римського папи <...> висувають гасло незалежності України, але робітники й селяни України добились своєї незалежності в той момент, коли була утворена Радянська Україна, коли було переможено контрреволюцію* [Радянський Активіст. 1934. № 1. С. 1]; *Далекі події 1709 р., коли російський і український народи, що боронили свою незалежність, вцілент розгромили найкращу в світі шведську армію, <...> є наявним уроком для фашистських хижаків, що зазіхають на цілість нашої батьківщини. Ця перемога вирішила питання про подальшу незалежність російської держави, про незалежне національне існування нашого народу. Ця перемога вирішила позитивно питання про подальший союз російського і українського народів всупереч всяким мазепам і мазепинцям. Вона показала непорушність дружби і союзу двох братніх народів та їх єдність і взаємну підтримку в боротьбі з зовнішніми ворогами* [Молодий Більшовик. 1939. № 7. С. 107]; *На шлях непорушного союзу стали російський і український народи за гетьмана Богдана Хмельницького. Великий державний діяч і талановитий полководець, Хмельницький прекрасно розумів, що самій Україні не відбитися від лютих польських, турецьких і татарських напасників, не зберегти незалежності країни. І він у 1654 році ставить на знаменитій народній Раді в Переяславі питання про приєднання України до Росії* [Агітатор. 1944. № 8. С. 17–18].

Натомість слова *воля, вільний* і їхні похідні не є рідкісними в текстах радянської преси, а функціонують у ній дуже широко. Знов-таки вони вживаються у двох головних типах контекстів, де характеризують сьогодення СРСР і т. зв. капіталістичних країн. У першому випадку (тодішнього радянського ладу) означені лексеми є маркерами ідеологічного характеру (*вільна праця, вільна трудова школа, вільні народи під керівництвом єдиного уряду нашого союзу*), позначеними позитивною оцінкою: *Два роки тому ухвалено Конституцію Союзу Соціалістичних Радянських Республік, закладено вільне братерське об'єднання всіх народів, що звільнилися з під влади капіталізму* [Радянський Селянин. 1925. № 13–14. С. 1].

Коли лексемами *воля, вільний* із позитивною оцінкою описують дії СРСР на захоплених ним територіях, то ці слова фактично виступають евфемізмами: *Найважливішим заходом створених в Естонії, Латвії і Литві дружніх Радянському Союзові урядів (після введення додаткових частин Червоної армії на їхню територію – К. К.) було проведення вільних виборів у парламенти. <...> Вибори показали, що правлячі буржуазні класи Литви, Латвії і Естонії не відображали волю своїх народів, що вони були представниками тільки вузької групи експлуататорів* [Молодий Більшовик. 1940. № 9. С. 6]. Прикметно, що згадані в останньому контексті *вільні вибори* відбулися на однопартійній основі лише з прорадянськими кандидатами.

Під час опису сучасного т. зв. капіталістичних країн у радянському дискурсі в контексті відбувається зміна позитивної оцінки слова *воля* на негативну: *Буржуазна преса про Сполучені Штати Америки завжди пише, як про країну волі. Буржуазні письменники й капіталісти люблять також посилатися на американську демократію. Безперечно, ніхто не може заперечувати, що ПАСШ є найкраща країна для капіталістичної експлуатації, що там дійсно існує найповніша воля для великої буржуазії, для її банків* [Червоний клич. 1931. № 2. С. 11].

Надзвичайно вживаними в енкратичному дискурсі були й лексеми *визволити* та *визволення*, оскільки вони дозволяли вибудувати позитивну презентацію радянської влади та негативну – ворогів різного типу: внутрішніх і зовнішніх в особі т. зв. капіталістичних країн, дожовтневого ладу тощо. У радянському дискурсі було чітко розподілено ролі:

1) на тих, хто визволяє (Ленін, Сталін, Жовтнева революція, комуністична партія, Червона армія, під час Другої світової війни – армії союзників): *Наступником I Інтернаціоналу став лише III Комуністичний Інтернаціонал заснований Російською Комуністичною Партією й її вождем Леніним. Він лише й визволить робітників і селян усього світу від капіталістичного й поміщицького ярма* [Радянський Селянин. 1924. № 13. С. 5]; *Як тільки славна Червона Армія визволила Переяслав-Хмельницький район від німецьких загарбників, відділ пропаганди і агітації райкому КП(бу)У поставив перед собою завдання якнайширше розгорнути політичну агітацію, щоб роз'яснити трудящим, які були в гітлерівській неволі, всі події, що сталися за два роки війни* [Агітатор. 1944. № 6. С. 46]; *Жовтнева соціалістична революція, покінчивши з реакційно-експлуаторським режимом, дала народам нашої країни свободу, створила умови для швидкого розвитку господарства і культури* [Агітатор. 1944. № 9. С. 27];

2) тих, кого визволяють (робітників і селян, жінок, загалом народи): *Патріотичний рух широко розгорнувся і на визволеній Україні. <...> Натхнені успіхами героїчної Червоної Армії, трудящі визволеної України вже внесли до фонду оборони країни близько 800 мільонів карбованців* [Агітатор. 1944. № 6. С. 35];

3) і, звичайно, тих, хто поневолює (цар, капіталісти, поміщики, нацисти, фашисти та ін.): *Як відомо, уряд Румунії прийняв нашу пропозицію, і конфлікт між Радянським Союзом і Румунією, який затягнувся на 22 роки, був розв'язаний мирним шляхом. <...> Ті, що проживали на території Бесарабії і Північної Буковини, головним чином українці і молдавани дістали можливість ввійти в дружню сім'ю радянських народів і зажити новим життям, – життям народу, визволеного від влади румунських бояр – поміщиків і капіталістів* [Молодий Більшовик. 1940. № 9. С. 5].

Відповідно, частотний у радянському дискурсі номен *визволені народи* фактично означає «приєднані до СРСР чи завоювані». Якщо ж їх «визволили», щоправда, незалежно від їхнього бажання, – отже, після цього в радянській картині світу визволені мають волю, свободу, звідки випливає ідеологічно правильний висновок: у Радянському Союзі панує «свобода», причому в пресі 1920–1940-х рр. визволяли вожді, Червона армія, Жовтнева революція, тож т. зв. вільний простір було зосереджено тільки в межах СРСР. А в 1944 р. визволеннями також починають ставати й деякі інші європейські держави, тобто територія «свободи» розширюється, проте переважно на держави, що потрапляють у сферу впливу Радянського Союзу (наприклад, *вільна демократична Польща; Ця нова Польща народжується з допомогою могутнього Радянського Союзу на розтерзаній гітлерівськими душоубами польській землі* [Агітатор. 1944. № 8. С. 47]).

Висновки. Як показує навіть стислий огляд особливостей уживання лексем зі значеннями волі, свободи й незалежності, у дискурсі української енкаратичної преси 1922–1945 рр. вони виконували функції позитивних і негативних аксіологічних маркерів, що описували означені цінності крізь призму радянської ідеології. Спостерігаємо звуження або розширення вживання аналізованих лексем і зміни в особливостях їхньої сполучуваності з цією метою. Семантичні трансформації та функціонування слів *воля, свобода, незалежність* і їхніх похідних відображають мовлення влади, котра, вербально акцентуючи певні явища, трансформуючи їх чи взагалі усуваючи з фокуса уваги аудиторії, у свій спосіб концептуалізувала навколишній світ. Перспективним напрямом досліджень вважаємо подальше вивчення семантичних трансформацій, які відбувалися в радянській новомові та впливали на зміни в тогочасній мовній картині світу.

Література:

1. Муромцева О. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. Харків : Вища шк., 1985. 152 с.
2. Брага І.І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 20 с.
3. Прищеп О., Плечко А., Свисюк О. Особливості вербалізації концепту УКРАЇНА в мовомисленні сучасної української молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Філол. науки.* 2018. Вип. 292. С. 109–116.

4. Потятин Б. Медіа: ключі до розуміння. Львів : ПАІС, 2004. 312 с.
5. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу : монографія. Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. 248 с.
6. Словник української мови : в 11 т. Т. 9. Київ : Наук. думка, 1978. 919 с.
7. Словник української мови : в 11 т. Т. 5. Київ : Наук. думка, 1974. 840 с.

Korotych K. WILL, FREEDOM and INDEPENDENCE in the Soviet newspeak

Summary. The article identifies changes that have occurred with words and collocations that describe the concepts of independence, freedom, will, and liberation in the ideologized texts of the Soviet press of 1922–1945 and characterizes the syntagmatic and functional aspects of their using. It has been found that lexemes with the semantics of freedom and independence in the encratic Soviet press functioned as positive and negative axiological markers, which described the named values through the prism of Soviet ideology.

The author found that the word *freedom (svoboda)* had changed frequency of using in the texts of the Ukrainian press. Because of the totalitarian state system, this lexeme was rarely used in the 1920s and was almost never used in the 1930s. However, it was actualized during the German-Soviet war to contrast the Soviet Union and Hitler's Germany. The words *independence (nezalezhnist')* and *independent (nezalezhnyy)* had similar frequency of using.

In the encratic press of the 1920–1930s these words were combined with lexemes with semantics of doubt *as if, as though (nibyto, nachebto, butsimto), so-called (tak zvanyy)* and often connotations of irony and contempt to change the meanings of the analyzed words in the context and to discredit the liberation struggle. In the 1920–1940s the words *independence (nezalezhnist')* and *independent (nezalezhnyy)* narrowed the meaning and combinability mainly to economic topics when they named the phenomena of Soviet reality. And meanwhile, the noun *free (volya)* and the adjective *free (vil'nyy)* functioned actively in the texts of the Soviet press as the markers of ideological character.

The analyzed words narrowed and very expanded their usage under the influence of political factors. The semantic transformations and functioning of the words *will (volya), freedom (svoboda), independence (nezalezhnist')* and their derivatives reflect the language of power which, verbally accentuating certain phenomena, modifying or completely eliminating them from the focus of the audience, conceptualized the surrounding world in their own way.

Key words: Ukrainian press, newspeak, encratic discourse, indoctrination, semantics, estimate, combinability.